

Een vis kent het water niet

Hij is een oorlogskind. Geboren op 11 januari 1943 in het Algemeen Stads en Provinciaal Academisch Ziekenhuis te Groningen. Zijn ouders waren vanuit de Randstad naar het Noorden getrokken, daar was eten voor de kinderen. Kort voordat de Duitse kanonnen definitief het zwijgen werd opgelegd, strandde het huwelijk van zijn ouders. Samen met een vier jaar ouder zusje verhuisde hij met zijn moeder naar Amsterdam. Veel later had hij ooit twee korte ontmoetingen met zijn biologische vader; hij bewaart hij te weinig herinnering aan de man om van een band te kunnen spreken.

De kleine Edwin kreeg de flamboyante filmer, schrijver en beeldend kunstenaar Gerard Rutten (1902-1982) als tweede vader en adopteerde bij Koninklijk Besluit diens achternaam. 'Dat mijn moeder en hij voor elkaar kozen, begrijp ik helemaal,' zegt hij. 'Mijn moeder was een mooie vrouw met een vlinderbril, vol humor en energie. Gerard was een avontuurlijke, creatieve geest, vijftien jaar ouder dan zij.'

Het muntje tussen die twee was gevallen tijdens een ontmoeting in de lobby van het Amsterdamse hotel Victoria.

Met zijn geluidsfilm *Dood water* (over vissers die dramatische gevolgen voor de Zuiderzeevangst vrezden na de openstelling van de Afsluitdijk) sleepte cineast Rutten in 1934 een Gouden Leeuw in de wacht tijdens het filmfestival in Venetië, een triomf die internationaal werd opgemerkt. In Duitsland trok *Totes Wasser* volle zalen en oogste de waardering van Hitler en Goebbels. 'Ik genoot de twijfelachtige eer door nazi's bewonderd te worden,' noteerde Gerard Rutten in zijn autobiografie *Mijn papieren camera* (1976). Hij begreep dat hij direct als *Oberregisseur* aan de slag kon bij UFA in Berlijn, in die dagen het grootste filmconcern ter wereld. Bij de onderhandelingen over een eventueel contract was een ontmoeting met Adolf Hitler inbegrepen, de democratisch gekozen Führer die destijds in Nederland als 'bevriend staatshoofd' werd aangemerkt. Het in het openbaar beledigen van de Duitse rijkskanselier resulteerde hier in 1939 nog in een maand

gevangenisstraf. Koningin Wilhelmina stuurde de leider op 11 november dat jaar een gelukstelegram om hem te feliciteren met het feit dat hij had weten te ontsnappen aan een bomaanslag in München. Rutten deed in zijn boek verslag van een ontmoeting die hem achteraf door goede vaderlanders werd kwalijk genomen: 'Terwijl Hitler mij een slappe handdruk gaf, keek hij mij zéér doordringend aan. Hetgeen hij trouwens bij iedereen pleegde te doen. Een soort van quasi-hypnotische blik. Het werkte nogal komisch op mij. En het viel mij op hoe klein hij was. Hij sprak geen woord.'

Later volgde nog een onderhoud met Heinrich Goebbels, minister van Volksvoorlichting en Propaganda en naaste medewerker van Hitler. Goebbels had volgens Rutten 'een scherp, nogal pokdalig gezicht. Grote oren, maar bijzonder zachte ogen. Ik kan het niet anders beschrijven... Deze demonische fanatieke man maakte geen onsympathieke indruk. Masker? Hij was vooral intelligent. Zijn formuleringen waren zeer scherp en interessant.'

Na de oorlog verweerde de auteur zich in zijn boek tegen het verwijt dat hij handen met Hitler en Goebbels had geschud. 'Waarom zou ik niet de kans hebben benut om figuren van historische betekenis te ontmoeten? Wie zou nu niet, als hij kans kreeg, een Alexander de Grote of een Napoleon willen ontmoeten? Onbelangrijke, grauwe en oninteressante mensen ontmoet men genoeg. Grote historische figuren, of het nu misdadigers blijken te zijn of helden, te zelden.'

Bovendien vielen de onderonsjes met beide topnazi's in het niet vergeleken bij de bezigheden die hem naderhand aan de goede kant van de geschiedenis plaatsten. Gerard Rutten maakte kennis met respectievelijk Hitler, Göring, koningin Wilhelmina en de Britse premier Winston Churchill – hoeveel Nederlanders kunnen dat van zichzelf zeggen?

Na een avontuurlijke reis via Spanje en Portugal had hij in 1942 als Engelandvaarder Londen weten te bereiken, waar hij als adjudant aan de staf van koningin Wilhelmina werd toegevoegd. In 1944 keerde hij terug naar Nederland en maakte in Breda deel uit

van de staf van Prins Bernhard. Na de oorlog werd hij bevorderd tot officier in algemene dienst van koningin Wilhelmina. Na haar troonafstand in 1948 wees hij de prachtbanen van de hand die hem werden aangeboden. Hij had minister kunnen worden of cultureel attaché in Amerika, maar hij popelde om weer aan de slag te gaan als filmregisseur en scenarioschrijver. Een droom die hij met wisselend succes wist te verwezenlijken, getuige zijn autobiografie.

Inspanningen om een volgend filmproject van de grond te krijgen, slaagden vaker niet dan wel. Regelmatig bleken maanden keihard werken niets te hebben opgeleverd. Gerard Rutten was ambitieus en gaf de moed niet gauw op – een bevlogenheid die optimale invulling van het vaderschap in de weg stond. ‘Ik heb hem pas leren kennen door *Mijn papieren camera* te lezen,’ zegt zoon Edwin, die zich niet kan herinneren dat zijn vader ooit over zijn entre nous met Hitler, Goebbels of Wilhelmina sprak. Even zo goed bijzonder om onder het vaderlijk toezicht van zo’n creatieve, breed georiënteerde binnenvetter te ressorteren.

Een herinnering: ‘Als ventje was ik met mijn ouders op bezoek bij Marten Toonder in Bussum. Ik vroeg of Tom Poes er was. Marten wenkte mij naar een lange gang, wees op een deur, legde een gestrekte vinger verticaal langs de lippen en zei: “Shhht! Tom Poes slaapt!” Ik geloofde dat onmiddellijk.’

Hij was een onrustig joch met zo’n tomeloze energie dat niet alleen hij, maar ook zijn moeder regelmatig naar adem hapte. ‘Volgens haar kon ik zo te keer gaan in mijn bedje dat ik door de matras stampde.’ Op zijn zesde werd hij hopeloos verliefd op zijn schooljuf, wat dramatisch uitpakte toen het gezin van Bussum naar Loosdrecht zou verhuizen en hij naar een andere school moest. ‘Ik heb toen zo vreselijk gehuild dat mijn moeder met mij achterop de fiets naar Bussum reed om juf Bonder een doosje bonbons te brengen. Toen ik haar twintig jaar later nog eens zag met haar man, flitste er iets van jaloezie door me heen. Hij had haar gekregen, ik niet.’

De lagere school in Loosdrecht bestond uit twee lokalen met een schuifdeur ertussen. Het onderwijs werd gegeven door een

echtpaar waarvan de man vermoedelijk een stille drinker was. Toen het gezin verhuisde naar Amsterdam, bleek dat de kleine Edwin in Loosdrecht een flinke leerachterstand had opgelopen. Hij kwam thuis met een vier voor schrijven op zijn rapport, waarop pa laconiek reageerde: 'Zeg maar tegen de juf dat er schrijfmachines zijn uitgevonden en dat je later een secretaresse neemt.' Hij kon prima meekomen op de Dufayschool, maar voelde zich daar niet echt op zijn gemak. Die school werd pas leuk toen hij de kans kreeg om in de zesde klas mee te doen aan een toneelstuk.

Voor het overige verliep de 'redelijk onbekommerde jeugd' vrij van traumatiserende gebeurtenissen. Thuis kon altijd veel, een kunstzinnig, intellectueel en ruimdenkend milieu. Moeder dweepte met de jazzpianisten Eroll Garner, Stan Kenton en Oscar Peterson en de stem van Nat King Cole. Vader luisterde naar Kurt Weill, Maurice Ravel en Igor Stravinsky.

Op zijn elfde zong de kleine Edwin de improvisatie uit het hoofd van het nummer *Tenderly* van de lp *Nat King Cole Live At Carnegie Hall 1946*, inclusief de gecompliceerde blokakkoorden van Oscar Peterson.

Pienter kereltje, categorie 'helder joch', zoals te zien valt in de film *Sterren stralen overal* (1953), geschreven (met Jan Gerhard Toonder) en geregisseerd door Gerard Rutten. Voor de toen negenjarige Edwin was een rol weggelegd als zoontje in een gezin dat er na het overwinnen van de nodige ontberingen in slaagde om naar Australië te emigreren – in die dagen een actueel thema. Het scenario voorzag in een door de filmster-in-de-dop (op de aftiteling achternaamloos aangeduid als 'Edwin') te zingen lied, maar daar sprak producent Rudi Meyer zijn veto over uit.

Zeventig jaar na de opnamen blijken vooral triviale details verankerd op de harde schijf van het geheugen. 'Ik hoefde anderhalve maand niet naar de lagere school. Dat vond ik het allerleukste. Mijn dagen bracht ik door te midden van grote acteurs in die dagen, zoals Johan Kaart, Guus Oster en Kitty Jansen in de Cinétone-studio aan de Duivendrechtsekade in Amsterdam. Daar was de reling van een schip nagebouwd. Dat ik intussen meespeelde

in een Nederlandse speelfilm, drong ternauwernood tot me door. Een vis kent het water niet. Ik kende alle teksten van iedereen. Ik vond dat ik overdreven moest articuleren. Volgens het script moest ik zeggen dat er een expresbrief was, maar dat moest zes keer over: “Nee Edwin, een *expresse* brief.” Het mooiste van het acteren vond ik de pauze. Dan gingen we naar de kantine en daar kreeg ik een bord dat in drie vakken was verdeeld: links de doperwtten, in het midden een biefstukje, rechts de gebakken piepers. Daar zat ik gebiologeerd naar te staren, dat beeld van dat bord met drie vakjes staat nog steeds op mijn netvlies.’

De film kwam uit in 1953, vrijwel gelijktijdig met de watersnoodramp. ‘Daar gaat mijn film!’, riep producent Meyer wanhopig uit, want hij had zijn centen in die film zitten. ‘Nee, daar gaan die arme mensen in Zeeland’, antwoordde Gerard Rutten, wat typerend was voor hoe hij in het leven stond. Zijn zoon: ‘Achteraf hoorde ik dat hij als regisseur minder aan die film had verdiend dan de eerste belichter. Ik denk dat die film dertig weken in Tuschinski heeft gedraaid en daarna nog eens negentien in Roxy. Elke woensdagmiddag ging ik naar Tuschinski. Zei de portier in zijn blauwe jas met tressen: “Daar hebben we Edwin weer.” Ik ging niet eens om mezelf te zien. Ik vond het fantastisch dat ik in dat mooie theater voor niks naar binnen mocht en in de pauze een ijsje kreeg.’

Een andere sterke jeugdherinnering betreft de jaarlijkse logeerpartij, van zijn derde tot zijn dertiende, op boerderij ‘Het Hooghe der Boomen’ in het Groningse Garsthuizen, waar hij tien jaar achtereen de zomervakantie doorbracht – omgerekend twintig maanden oftewel ruim anderhalf jaar van zijn jeugd. Als stadsjongen ontdekte hij een werkelijkheid die afweek van wat hij gewend was: een magisch universum met paarden, koeien, kippen en een moestuin vol bessorten die hij niet eerder had geproefd. Die plattelanders spraken anders, hadden ideeën en gewoonten die afwijken van wat Amsterdammers normaal vinden. De kleine Edwin raakte aan de praat met aardappelrooiers die zich met de pet in de hand aan het einde van de week bij de boer meldden om een bruine envelop met hun loon te incasseren. In hun bedompte

arbeidershuisjes stonk het naar petroleum. Hij deed indrukken op die een leven lang mee zouden gaan, ervaringen waarvan het belang moeilijk kan worden overschat. 'Daar kwam ik tot het inzicht dat het tussen nul en twaalf gebeurt. Dan staat het kinderhoofd nog wijd open van nieuwsgierigheid.' Boerenzoon Tidde Luursma nam hem onder zijn hoede. 'Tidde was geboren in 1914, 29 jaar ouder dan ik en verstokt vrijgezel. Hij liet me zien hoe het leven daar was, nam me mee naar de dorpsmid, leerde me paardrijden op Belgische knollen. Aan het einde van de vakantie, op 28 augustus, gingen we altijd naar het Stadspark voor de herdenking van het Gronings Ontzet. Daarna zette hij me op de trein. Vanaf mijn zevende reisde ik in mijn eentje met de trein van Amsterdam naar Groningen en terug. Tientallen jaren later, toen ik in een boerderij in Maartensdijk ging wonen, liet ik boven de staldeuren "Het Hooghe der Boomen" schilderen, als eerbetoon aan Tidde en zijn familie.'

Omdat in het schrale Nederlandse filmklimaat van de jaren vijftig opdrachten niet voor het opscheppen waren, reisde Gerard Rutten naar de Verenigde Staten waar hij zich gedurende drie maanden vergeefs in Hollywood oriënteerde op mogelijkheden om daar aan de slag te gaan. Later trok hij met hetzelfde doel naar Rome, maar in de studio's van Cinecittà vond hij evenmin emplot.

Achter de vitrages in de schoongeschrobdde Titiaanstraat schaarde het gezin zich allerminst rond een vetpot. 'Het was vaak een armoedige toestand, of zoals wij zeiden: de lamp hing wel eens scheef. In die tijd moest je bij de kruidenier nog penningen kopen voor de gas- en lichtmeter, maar als daar geen geld voor was, zaten we in de kou en het donker. En mijn vader maar werken, ik zie hem nog met gebogen rug achter zijn schrijfmachine zitten. Af en toe kwam een deurwaarder langs, maar ik herinner me niet dat ooit beslag werd gelegd. Wél dat ik mijn moeder de stuipen op het lijf joeg door aan te bellen en dan onderaan de trap naar boven te roepen: De Boer Van Ravenzwaai of Van Bemmelen! Ze dacht dat er weer een deurwaarder langskwam. Maar als ik eenmaal boven was, kon ze er wel om lachen en zei: hè Edje, ik schrok.'

Na de mislukte buitenlandse verkenningstochten van haar man wierp zijn echtgenote zich op als kostwinster. Ze ging werken bij de knipseldienst Vaz Dias, later bij kunsthandel A. van der Meer in de P.C. Hoofdstraat. Een moeder om trots op te zijn. 'Ooit kreeg ze Dreesmann in de zaak die begon af te dingen op een prent, waarop ze zei: "Als ik in uw garen- en bandwinkel kom, ga ik toch ook niet afdingen?"' Dat was mijn moeder ten voeten uit: scherp, hart op de tong, geestig. Ze verdedigde me fel tegenover alles en iedereen, maar ze kon slecht delen. Ze vond me echt haar jongen. Dat vond ik soms lastig, vooral toen ik vriendinnetjes begon te krijgen. Ze vond die meisjes nooit goed genoeg voor me, ik denk omdat ze in diepste wezen jaloers was. Ze liet een caesarkapsel bij me knippen omdat ze dat mooi vond. Ik liep dus met strak voorover gekamd kort haar. Ik vond alles best.'